

Dariusz Krasnodębski, Hanna Olczak

Położony nad Narwią Suraż należy do najmniejszych miast obecnej Polski, a równocześnie do najstarszych i najważniejszych średniowiecznych ośrodków grodowych i miejskich zlokalizowanych w międzyrzeczu górnej Narwi i środkowego Bugu. Przez kilka stuleci, od XI do końca XVI w., odgrywał on istotną rolę w dziejach pogranicza mazowiecko-rusko-litewskiego. W trakcie prowadzonych tu badań wykopaliskowych natrafiono na doskonale zachowane struktury archeologiczne, które tylko w nieznacznym stopniu zostały zniszczone przez późniejsze przebudowy. Najlepiej widoczne jest to w przypadku grodziska, gdzie regułą było przykrywanie starszych poziomów użytkowych warstwą niwelacyjną, na której wznoszono nowe konstrukcje.

Początki i rozwój Suraża stanowią odzwierciedlenie przemian politycznych i społecznych, zachodzących na obszarze międzyrzecza górnej Narwi i środkowego Bugu w średniowieczu i okresie nowożytnym. Tereny te, położone z dala od znaczących centrów administracyjnych, w dużej części porośnięte trudną do przebycia puszcza, do końca XIII w. były areną walk między państwem polskim a Rusią, by u progu późnego średniowiecza stać się obiektem rywalizacji mazowiecko-litewskiej (m.in. Bieniak 1963, 172–181; Wiśniewski 1977, 8–14; Radoch 2007; Maroszek 2013a, 23–41). Pograniczny charakter i wynikający z tego brak stabilizacji osadniczej prowadził, poza nielicznymi wyjątkami, do powstawania krótko użytkowanych małych grodów, które budowano doraźnie w chwilach zagrożenia i które – jak się wydaje – nie stanowiły trwałych ośrodków militarnych i administracyjnych (por. Krasnodębski 2000; Krasnodębski, Olczak, Barford 2005, 77–79; Krasnodębski 2006, 65–69; Krasnodębski 2012). Pomędzy nimi rozwijało się osadnictwo wiejskie, tworzone przez ludność napływającą zarówno ze wschodu, jak i z zachodu, obejmującą w posiadanie porastające te tereny puszcze (Jakimowicz 1935; Musianowicz 1960; Wiśniewski 1977, 8 n.). Kierunki i natężenie zasiedlania kolejnych obszarów uzależnione były prawdopodobnie od aktualnych warunków politycznych i przynależności państwowej tych ziem. W XIII i XIV w. rejon dorzecza górnej Narwi pustoszyły najazdy jaćwieskie oraz wojny z udziałem Litwy, Rusi, Mazowsza i Państwa Krzyżackiego, które spowodowały jego znaczne wyludnienie (Wiśniewski 1977, 9–11). Stabilizacja sytuacji politycznej nastąpiła dopiero na przełomie XIV i XV w., gdy podpisanie unii w Krewie i ustanie zagrożenia krzyżackiego zmniejszyło liczbę nękających te tereny konfliktów zbrojnych. Przyczyniło się to do uporządkowania osadnictwa i zapewniło przez kolejne dziesięciolecia możliwość spokojnego rozwoju (Wiśniewski 1977, 14–27). Następne dwa wieki to okres względnej prosperity gospodarczej, która doprowadziła do wzrostu zamożności istniejących osad i powstania wielu nowych. Dawne podgrodzia zaczęto przekształcać w ośrodki o charakterze wczesnomiejskim, czego wyrazem były liczne w 1. połowie XV w. nadania praw miejskich. Procesy te nie ominęły Suraża, który prawo miejskie magdeburskie otrzymał w 1445 r. (Jarmolik 1995).

Pierwsza wzmianka o Surażu w źródłach pisanych pochodzi dopiero z 1379 r., jednak dogodne warunki osadnicze tego odcinka dorzecza górnej Narwi doceniane były już w pradziejach (m.in. Głosik 1967; Głosik 1969; Głosik 1971; Maciejczuk 1995a, 14–21, ryc. 1; Pawlata 2008, ryc. 2: a, b; Olczak, Krasnodębski 2018). We wczesnym średniowieczu zasiedlanie zachodniego brzegu Narwi, w miejscu późniejszego miasta lokacyjnego, rozpoczęło się co najmniej na przełomie IX i X w. Prawdopodobnie w 1. połowie XI w. powstał tu pierwszy gród, który w następnych stuleciach był kilkakrotnie przebudowywany i jako ośrodek administracyjny funkcjonował do końca XVI w.

Potężne i malowniczo położone grodzisko jest dla mieszkańców Suraża ważnym elementem lokalnego krajobrazu. Znajduje się ono w bezpośrednim sąsiedztwie kościoła parafialnego, stanowi zatem miejsce co najmniej raz w tygodniu mijane przez całą katolicką społeczność miasta. Jego monumentalne umocnienia pobudzały i nadal pobudzają wyobraźnię. Nie wiadomo, kiedy po raz pierwszy pojawiła się nazwa Góra Królowej Bony (lub Zamek Królowej Bony), która z czasem wyparła starsze określenie Góra Zamkowa. Niekiedy umocnienia nazywano też Górą Jaćwingów, co było odzwierciedleniem dziewiętnastowiecznych legend o potężnym plemieniu, rzekomo zamieszkującym niegdyś nadnarwiańskie ziemie. Obecność grodziska przyczyniła się niewątpliwie do wzmożonego zainteresowania przeszłością wśród mieszkańców Suraża i rozbudzenia pasji starożytniczej u miejscowego rolnika Władysława Litwińczuka, twórcy lokalnego muzeum. Surażanie doszukiwali się we wnętrzu Góry Zamkowej głębokich piwnic i lochów, prowadzących do grodziska w sąsiednich Zawykach lub do kurhanów w Grochach Starych. Nadal zresztą wielu mieszkańców miasta twierdzi, że majdan stale się obniża, co ma stanowić dowód na istnienie zapadających się sklepionych piwnic. Pozostałości budowli zamkowych miały być widoczne jeszcze na początku XIX stulecia, zaś w latach 30. XX w. można było podobno zobaczyć na stoku grodziska „mury, czy filary, pozostające prawdopodobnie po moście zwodzonym, lub może jakimś specjalnym umocnieniu pod działą” (Głos Obywatela 1930a, 3). W lokalnym nazewnictwie, zapisanym w latach 30. XX w., przetrwała pamięć o okresie panowania litewskiego. W pobliżu miasta znajdować się miały, ukryte już wówczas w błotach, brukowane groble i przejścia przez rzekę, zwane „Brodami Witoldowymi” (Stafiński 1937b, 18).

Już pod koniec XIX w. na suraskim grodzisku miały miejsce niewielkie badania archeologiczne (Avenarius 1890, 33). W 1936 r. zakrojone na szeroką skalę prace wykopaliskowe prowadzili tu dyrektor Państwowego Muzeum w Grodnie Józef Jodkowski i miejscowy nauczyciel Aleksander Stafiński. Wyników badań nie opublikowano, a krótka wzmianka o odkryciach znalazła się jedynie w wydanej w 1937 r. książce Stafińskiego *Z przeszłości Suraża* (Stafiński 1937b). W 2. połowie XX w. grodzisko nie znalazło się w obszarze zainteresowań działających na tym terenie archeologów – nie zostało włączone do programu badań podjętych z okazji obchodów rocznicy Tysiąclecia Państwa Polskiego, nie uwzględniono go też w działaniach Zakładu Polskiego Atlasu Archeologicznego Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN (Górska i in. 1976). Pierwsze w okresie powojennym badania wykopaliskowe przeprowadzono dopiero w 2004 r., w związku z projektem *Polskie dziedzictwo kulturowe w nowej Europie – Pogranicze kultury wschodnio- i zachodniosłowiańskiej w międzyrzeczu Narwi i Bugu we wczesnym średniowieczu*, finansowanym przez Komitet Badań Naukowych (PBZ-KBN-085/H01/2002/III.C). W latach 2013–2015 realizowano grant *Suraż i Liškiava* –

średniowieczne ośrodki władzy na pograniczu Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, finansowany przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach modułu 1.2 Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (12H 12 0076 81). Jego celem było rozpoznanie i porównanie dwóch – jak się wydawało na podstawie wstępnej analizy dostępnych źródeł – podobnych i powstałych w tym samym czasie warowni, związanych z obroną Litwy przed Państwem Krzyżackim. Badania wykazały jednak, że ośrodki te znacznie się od siebie różniły, dlatego też nie zdecydowano się na wspólną publikację pozyskanych wyników.

Kilka słów należy poświęcić metodyce badań wykopaliskowych. Sposób prowadzenia prac w 1936 r. omówiono w rozdziale V. Miał on niewątpliwie bardzo duży wpływ na uzyskane rezultaty, zarówno jeśli chodzi o dokumentację, jak i charakter odkrytych materiałów. Pracami terenowymi w latach 2004 i 2013 kierował ten sam zespół, co pozwoliło na zachowanie ciągłości metody badawczej. Przy wydzielaniu, eksploracji oraz opisie warstw i obiektów starano się stosować zasady metody stratygraficznej, z ciągłą numeracją jednostek. Kolorystykę warstw określano przy użyciu *Munsell Soil Color Charts* (Munsell 1990), równocześnie nie rezygnując z barwnej dokumentacji rysunkowej profili i niektórych planów. Prowadzenie wykopalisk w miesiącach letnich pozwoliło na spokojną i refleksyjną eksplorację struktur archeologicznych, bez presji czasowej lub pogodowej. Zdarzały się też jednak sytuacje trudne, na przykład w sezonie 2013 z powodu długotrwałego braku opadów doszło do przesuszenia warstw, które mocno utrudniło ich eksplorację i interpretację. Z kolei na skutek ulewnych jesiennych deszczy nastąpiło osunięcie się pięciometrowych profili wykopu, co spowodowało konieczność zakończenia prac przed osiągnięciem stropu calca. Fakt ten wpłynął bezsprzecznie na możliwości określenia charakteru i datowania najstarszej fazy grodu.

Dla potrzeb grantu przeprowadzono liczne badania specjalistyczne, których wyniki wykorzystano w opracowaniu. Datowania radiowęglowe prób węgla drzewnego wykonał Marek Krąpiec z Laboratorium Datowań Bezwzględnych w Cianowicach, natomiast analizy dendrochronologiczne Elżbieta Szychowska-Krąpiec i Marek Krąpiec (Szychowska-Krąpiec, Krąpiec 2013) oraz Tomasz Ważny z Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu (Ważny 2004). Badania składu chemicznego ceramiki naczyniowej i zabytków metalowych przeprowadzone zostały w Centralnym Laboratorium Bio- i Archeometrycznym Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie przez Elżbietę Pawlicką i Pawła Gana. Opracowanie petrograficzne przedmiotów kamiennych przygotował Rafał Siuda z Instytutu Geochemii, Mineralogii i Petrologii Uniwersytetu Warszawskiego (Siuda 2015). Oznaczenia gatunkowe kości ssaków wykonała Joanna Piątkowska-Małecka z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, kości ptaków opisała Teresa Tomek z Instytutu Systematyki i Ewolucji Zwierząt PAN w Krakowie, natomiast szczątki ryb Marzena Makowiecka i Daniel Makowiecki z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. W opracowaniu wykorzystano również analizy kości zwierzęcych z badań w 2004 r., które wykonali Henryk Kobryń i Helena Przespolewska ze Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Identyfikację gatunków drewna i węgla drzewnego pozyskanych w trakcie prac z 2004 r. przeprowadziła Maria Michniewicz z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie (Michniewicz 2004). Natomiast analizę makroskopowych szczątków roślinnych i pozostałości drewna z badań w 2013 r. wykonał Grzegorz Skrzyński z Muzeum Ziemi PAN w Warszawie (Skrzyński 2015). W rozpoznaniu nieinwazyjne grodziska zaangażowani byli

Krzysztof Misiewicz z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN i Wiesław Małkowski z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (badania geofizyczne metodą magnetyczną), a także Miron Bogacki z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (fotografie lotnicze i opracowanie fotogrametryczne) oraz zespół Radosława Mieszkowskiego z firmy Rm Terra Konsultacje Geotechniczne i Geofizyczne (badania geofizyczne metodą elektrooporową). Serię odwiertów świdrem okienkowym wykonali Włodzimierz Kwiatkowski i Mirosław Stepaniuk (Kwiatkowski, Stepaniuk 2004).

Zawarte w niniejszym tomie teksty stanowią podsumowanie badań na grodzisku i w jego otoczeniu. Celem opracowania było zaprezentowanie wszystkich dostępnych źródeł archeologicznych i przyrodniczych, pozyskanych w trakcie prac wykopaliskowych¹. Podstawą rozważań stały się rezultaty badań prowadzonych w latach 2004 i 2013, które pomimo swojego niewielkiego zakresu dostarczyły istotnych informacji na temat stratygrafii oraz charakteru i chronologii poszczególnych faz funkcjonowania grodu (rozdz. VI–VIII). Niestety mniej przydatne pod tym względem, z powodu braku rzetelnej dokumentacji i kontekstu stratygraficznego znalezisk, były wyniki prac z 1936 r., omówione w osobnym rozdziale (rozdz. V). W tomie zamieszczono także historię suraskiego grodu w świetle źródeł pisanych (rozdz. II) oraz wyniki przeprowadzonych na stanowisku badań nieinwazyjnych (rozdz. IV). Ważną część publikacji stanowią również rezultaty analiz materiałów archeozoologicznych i botanicznych (rozdz. IX–XII). Do tomu dołączono płytę CD z aneksami, zawierającymi katalog warstw i obiektów oraz zestawienia materiałów zabytkowych.

Autorzy zdają sobie sprawę, że niewielki zakres przeprowadzonych prac wykopaliskowych nie zawsze pozwalał na w pełni wiarygodne wnioskowanie, jak również, że kolejne badania mogą podważyć zaprezentowane w niniejszym tomie hipotezy. Dlatego też stawiane one były z dużą ostrożnością i świadomością, że odnoszą się jedynie do niewielkiej rozpoznanej części grodziska. Niemniej jednak doświadczenie wynikające z badań podobnych obiektów pozwala na przyjęcie pewnych uogólnień i zaryzykowanie tezy, że odkryte relikty są względnie reprezentatywnym odzwierciedleniem charakteru struktur osadniczych całego stanowiska. Duże znaczenie suraskiego grodu dla obszaru mazowiecko-rusko-litewskiego pogranicza oraz od lat powtarzane w literaturze przedmiotu mało wiarygodne wnioski, dotyczące nie tylko omawianego ośrodka, lecz całego regionu, motywują do wydania dostępnych już źródeł. Zbyt wiele materiałów z badań wczesnośredniowiecznych grodzisk z obszaru obecnej północno-wschodniej Polski od dziesięcioleci oczekuje na publikację, co bardzo utrudnia analizę charakteru osadnictwa na tych terenach. Mamy nadzieję, że obecne opracowanie, wraz z planowaną w następnych latach publikacją rezultatów badań prowadzonych na cmentarzysku i osadzie przygrodowej, przynajmniej częściowo wypełni tę lukę. Chcielibyśmy także, żeby książka stała się inspiracją dla władz lokalnych, nie zawsze doceniających, jak wielkie bogactwo kryje ziemia suraska, aby umiały czerpać korzyści z faktu, iż pod ich pieczęcią znajduje się jeden z najważniejszych i niewątpliwie najbardziej urokliwych zabytków archeologicznych województwa podlaskiego.

Wyjaśnienia wymagają używane w tomie terminy „gród” i „zamek”. O ile w przypadku umocnień wczesnośredniowiecznych określenie „gród” nie budzi kontrowersji, to w odniesieniu do założeń obronnych z późniejszego okresu nie wypracowano dotychczas zadowolającej

¹ Pominięto natomiast opublikowane już wcześniej znaleziska luźne z terenu grodziska, które nie wnoszą nowych informacji do niniejszego opracowania (Pawlata 2008, 105–107).

ogół badaczy terminologii (por. m.in. Kowalczyk-Heyman 2006a, 222–225; Kajzer 2016, 13). Nazwa Suraż, pojawiająca się w źródłach pisanych począwszy od końca XIV w., poprzedzana była często łacińskim słowem *castrum* (por. rozdz. II). W tym czasie z całą pewnością nie istniały tu ceglane lub kamienne umocnienia, które upoważniałyby do użycia określenia „zamek”, zgodnie z rozumieniem tego terminu przez historyków. Wśród odkrytych konstrukcji są jednak budowle kamiennie-ceglane, na przykład wieża cylindryczna, ale też inne, których nie udało się w pełni rozpoznać (por. rozdz. V i VII). Ich wzniesienie łączyć można zapewne z końcowym etapem funkcjonowania obiektu, przypadającym na XVI stulecie. Wydaje się zatem, że nie będzie rażącym błędem, jeśli późnośredniowieczne drewniano-ziemne umocnienia zdefiniowane zostaną jako „gród”, zaś wczesnonowożytne jako „zamek”. Ten ostatni termin w odniesieniu do suraskiej warowni używany był zresztą w źródłach pisanych z połowy XVI w. (Kazimierski 1954, 153; por. rozdz. II). Inne określenia, na przykład „fortalicja”, zawierają w sobie zbyt dużą dozę interpretacji i wydają się mniej uniwersalne.

Jeżeli nie podano inaczej, pojawiający się w opracowaniu termin „ceramika” odnosi się zawsze do ceramiki naczyniowej, zaś „naczynie” do naczynia glinianego. Zastosowane skróty objaśniono przy pierwszym pojawieniu się ich w tekstach.

W tym miejscu pragniemy serdecznie podziękować wszystkim osobom, bez których życzliwości i pomocy przygotowanie publikacji nie byłoby możliwe. Szczególne wyrazy wdzięczności należą się panu Wiktorowi Litwińczukowi, współtwórcy i kustoszowi Muzeum Archeologiczno-Etnograficznego w Surażu, pracownikom Działu Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku, przede wszystkim pani kierownik Halinie Karwowskiej, pracownikom Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku, a zwłaszcza Jerzemu Maciejczukowi, a także pracownikom Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Chcielibyśmy również podziękować byłym i obecnym pracownikom Centralnego Laboratorium Bio- i Archeometrycznego Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, za ich profesjonalizm, zaangażowanie i pomoc w zrozumieniu treści nie zawsze jasnych dla humanistów. Specjalne słowa podziękowania należą się mieszkańcom Suraża, z panem Zenonem Jarmocem na czele, którzy z pełnym oddaniem uczestniczyli w pracach wykopaliskowych, witając przybywających do nich archeologów tym, co mieli najlepszego, przy czym nie zawsze były to przysłowiowe chleb i sól.

Introduction

Dariusz Krasnodębski, Hanna Olczak

Summary

Situated on the Narew River, Suraż is one of the smallest towns in Poland, and at the same time one of the oldest and most important medieval settlements located in between the upper Narew River and the central Bug River. For several centuries, from the 11th to the end of the 16th century, it played an important role in the history of the Mazovian-Ruthenian-Lithuanian borderland. During the excavations carried out here, perfectly preserved archaeological structures were found, only slightly destroyed by later reconstructions.

The history of Suraż reflects the political and social changes taking place in the area between the upper Narew and the central Bug Rivers in the Middle Ages and the Early Modern period. These areas, located far from significant administrative centres, largely overgrown with hard-to-reach wil-

derness, were until the end of the 13th century a scene of struggle between Poland and Ruthenia, to become the object of Mazovian-Lithuanian rivalry at the beginning of the Late Middle Ages. In the 13th and 14th centuries, the region of the upper Narew River basin was devastated by numerous Yotvingian and Lithuanian invasions and wars involving Lithuania, Ruthenia, Mazovia and the Teutonic Order, which caused its considerable depopulation. The political situation stabilized only at the turn of the 14th and 15th centuries, when these lands were incorporated into Lithuania. Two centuries of economic prosperity followed, which led to the creation of new settlements and the development of previously existing ones. The former suburbia began to be transformed into early urban centres, which was reflected in the granting of town privileges to Suraz in 1445.

The texts contained in this volume are a summary of the research to date on the stronghold and its immediate surroundings. The aim of the study was to present all available archaeological and natural sources, obtained during the excavations. The basis were the results of the research conducted in 2004 and 2013, which provided important information on the stratigraphy, character and chronology of individual phases of the stronghold and the castle (Chapters VI–VIII). The results of the research from 1936, discussed in a separate chapter (Chapter V), were less useful in this respect, due to the lack of reliable documentation and stratigraphic context of the findings. The volume also includes the history of the stronghold in Suraz in the light of written sources (Chapter II), the results of non-invasive research (Chapter IV) and the results of analyses of archaeozoological and botanical materials (Chapters IX–XII).

The authors are aware that the small scope of the excavations did not always allow for a fully reliable conclusion, and that subsequent research may undermine the hypotheses presented in this volume. Therefore, they were put forward with great caution and with the awareness that they refer only to a small examined part of the stronghold. Nevertheless, experience resulting from the research of similar objects allows to adopt certain generalizations and risk the thesis that the discovered relics are a relatively representative reflection of the character of settlement structures on the whole site. The great importance of the stronghold in Suraz for the Mazovian-Ruthenian-Lithuanian borderland, as well as the unreliable conclusions, which have been repeated for years in the literature on the subject, concerning not only the discussed centre but the whole region, motivate to publish already available sources.